

У ГЛИБ ВІКІВ

Павло Охріменко

МАТЕРИНСЬКА ЗЕМЛЯ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

«Слово о полку Ігоревім» — геніальна пам'ятка літератури Київської Русі — широко відоме в нашій країні і далеко за її межами. Протягом майже двох сторіч, починаючи з часу його відкриття (в кінці XVIII ст.) і першої публікації (1800 р.), цей незвичайний твір привертає увагу широкого кола читачів і багатьох вітчизняних, а також зарубіжних дослідників. Вчених і любителів нашої літературної давнини особливо турбують ті проблеми «Слова», які до цього часу залишаються остаточно не вирішеними або лише поставленими. До головніших з них належать, крім уточнення хронології, складні питання про місце виникнення цього твору і географічну та соціальну приналежність його автора. Вирішення цих питань розкриває зв'язки «Слова» з тією землею, на якій воно виникло.

«Слово о полку Ігоревім» нерозривно пов'язане, передусім, з Чернігово-Сіверщиною і деякими сусідніми з нею районами. Це підтверджується і його змістом, і чітко виявленими місцевими (чернігово-сіверськими) симпатіями автора цієї геніальної повісті-поеми, і своєрідністю її мови та спільністю «Слова» з культурно-літературним життям древньої Чернігово-Сіверської «волості».

Темою «Слова о полку Ігоревім» послужив сепаративний похід сіверських князів-родичів проти половців весною 1185 року, який не був винятковим для Київської Русі другої половини XII ст. Подібних походів у той час було багато. Правда, незвичайними виявилися наслідки Ігорового «полку» (майже всі вони загинули в битві з половцями чи потрапили в полон, де опинилися і князі — учасники походу), але й це не було чимось надзвичайним. Адже майже всі сепаратні виступи русичів проти кочівників зазнавали невдачі. Вони мало привертати увагу тодішніх співців і звичайно фіксувалися лише в літописах, та й то, як відзначив К. Ушинський, побіжно, бо «таких нещасть... було так багато, що літописець ледве встигав помічати їх»¹. Зрозуміло, що похід Ігоря схвилював перш за все його земляків і близьких, один з яких і відгукнувся на нього «Словом».

Коли б «Слово о полку Ігоревім» було створене не в Чернігово-Сіверській землі, а, скажімо, в Києві (тим більше при дворі Святослава Всеволодовича, як вважає чимало дослідників цієї пам'ятки), то в ньому не було б того відкрито виявленого співчутливого ставлення до Ігоря і Всеволода. Автор «Слова» вельми симпатизує своїм героям-сівер'янам, про що свідчить, зокрема, така символічна паралель: «Солнце свѣтитъ на небесѣ — Игорьъ князя въ Руской земли». Це сміливе

порівняння (сонце — Ігор) говорить само за себе. Тільки для місцевого автора, причому далеко не байдужого до Ігоря (як і до його брата Всеволода), він уявлявся гідним незвичайного порівняння, що «прикидалося» лише до великих князів. Водночас автор «Слова» картає Ігоря за сепаратизм, прямо говорить про його прорахунки, які принесли нещастя всій Руській землі. Так беззастережно могла поводитись лише близька до новгород-сіверського князя людина².

Слід наголосити, що автор «Слова о полку Ігоревім» непохитно стояв на платформі загальноруського (від слова «Русь») патріотизму, виразно відбитій у головній ідеї твору — закликів руських князів і всіх сил до єднання для боротьби з кочівниками-загарбниками. І все ж автор цього твору чітко виявляв і чернігово-сіверський «місцевий патріотизм», що органічно сполучався з його полум'яною любов'ю до всієї Руської землі.

Чернігово-сіверські симпатії автора «Слова» відчутні в похвалі не лише сіверським князям-воїнам, а й іншим князям Чернігово-Сіверської землі: «храброму Мстиславу, «красному» Романові Святославовичу, «сильному и богатому» Ярославу Всеволодовичу. Крім того, автор цього твору «краще всього знає чернігівські справи», «йому дорога перш за все місцева чернігівська історія»³. Варто звернути увагу й на те, що в творі порівняно часто фігурує Чернігів, який кілька разів згадується відразу ж після Києва. В цьому контексті особливо характерний вираз «вьестона бо, братіє, Кієвь тугою, а Черниговъ напастьми», в якому висловлено горе всієї Руської землі від невдалого походу Ігоря. Словом, чернігово-сіверський співець цього походу, будучи «провінціалом», знаходився на висоті загальноруських завдань і важливих державних проблем свого часу.

Симпатії автора «Слова о полку Ігоревім» до Чернігово-Сіверщини очевидні; вони ще чіткіше відтіняють його безмежну любов до всієї Руської землі. Отже, напрашується висновок, що автор твору походив саме з Чернігово-Сіверщини, чи, конкретніше, з Новгород-Сіверщини, до чого схиляється ряд дослідників (М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Багалій, С. Обнорський, В. Фьодоров, С. Котков і ін.). Важливо такий висновок підтвердити якомога більшою кількістю переконливих фактів про тісний зв'язок «Слова» з культурно-літературними традиціями і мовними особливостями батьківщини його автора.

«Слово о полку Ігоревім» нерозривно пов'язане із кращими літературними традиціями Чернігово-Сіверської землі. Так, у ньому, як і в «Хоженні» Даниїла — ігумена одного з чернігівських монастирів початку XII ст., міцно переплетений «місцевий патріотизм» з загальноруським. Ідейний зміст «Слова» дуже нагадує публіцистичний пафос «Слова о князех» — глибоко патріотичної проповіді, виголошеної десь 1175 року в одному з чернігівських храмів. Йї невідомий автор, як і автор «Слова», різко засуджував князівські усобиці, закликав до єднання і боротьби з половцями, настійно радив представникам верхівки думати не про свої вигоди, а про долю рідної землі. Він з докором звертався до князів: «Ви же до слова брату стерпети не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приемлете от поганых на свою братію». Так же гнівно картав за розбрати багатьох князів-сучасників і автор «Слова», акцентуючи на тому, що вони «начаяша... про малое «се великое» мълвити, а сами на себе крамолу ковати». В свою чергу відгуки повісті-поеми про похід Ігоря на половців відчутні в житті чернігівського князя Михайла та його боярина Федора, убитих у Золотій Орді 1245 року, в повісті про зруйнування Батиєм Рязані (1237 р.), особливо в поетичній повісті про Куликовську битву 1380 року «За-

донщина», яка в композиційно-художньому відношенні цілком залежить від «Слова», і в деяких інших творах Чернігово-Сіверщини та близьких до неї регіонів. Все це стверджує наявність чернігово-сіверських літературних традицій у повісті-поемі про Ігорів похід і, з другого боку, її активний вплив на пізнішу художню писемність матерньої землі та прилеглих до неї районів.

Про тісний зв'язок «Слова о полку Ігоревім» з Чернігово-Сіверщиною переконливо свідчить і його мова. Так, відомий мовознавець С. Обнорський, посилаючись на мову цієї пам'ятки, дійшов до висновку, що вона виникла на Сіверщині. «Слово о полку Ігоревім» було складене, — пише він, — на півдні, найвірогідніше в Сіверській землі, в князювання самого Ігоря... Автор «Слова» був близькою особою князя... разом з ним був живим учасником і самого походу на половців⁴. Подібну думку в свій час висловлював ще К. Ушинський, теж опираючись на особливості мови «Слова»⁵, з чим погоджується все більше сучасних дослідників. Зокрема, С. Котков і В. Козирев знаходять немало паралелей до мовних багатств «Слова» в курсько-орловських і брянських говірках, причому насамперед тих районів, які входили до складу древньої Чернігово-Сіверської «волості». С. Котков відзначає і ряд лексичних елементів цієї пам'ятки, зафіксованих у давніх писемних джерелах Новгород-Сіверщини⁶, що має особливо важливе значення у визначенні місця виникнення «Слова». Слід сказати також, що в ньому зустрічається чимало слів і виразів, типових для говірок всієї сучасної Чернігівщини. Наприклад: «лисици брешуть» — «лисиці (собаки) брешуть», «велми рано» — «вельми рано», «възкомъ рыскаше» — «вовком рискає», «щекоть» — «щекот» (на Чернігівщині в Щорському районі є навіть село Щокот), «дъевки» — «діевки» (з наголосом на першому складі) і т. п. Такі паралелі характерні і для говірок північної Сумщини, південно-східної Білорусії (зокрема Гомельщини) та ряду інших районів, що входили до древньої Чернігово-Сіверської «волості». При цьому слід підкреслити, що в цих районах лексична відповідність говірок особливостям мови «Слова» виявляється найяскравіше. Це стосується і давніх писемних пам'яток даних районів, зокрема Новгород-Сіверщини⁷. Отже, маємо ще одне красномовне підтвердження того, що автор «Слова» походив з Чернігово-Сіверської землі.

Цей висновок підтверджують також яскраво виявлені язичницькі елементи «Слова о полку Ігоревім». Вони дуже виразно відчуються у плачі Ярославни, згадках про язичницьких богів і міфологічних істот, в одухотворенні природи, використанні язичницького фольклору і т. п.

«Слово» написане наприкінці XII ст., коли християнство на Русі вже досить міцно вкоренилося серед феодальної верхівки і близьких до неї прошарків. Але залишки язичництва були ще дуже відчутні, насамперед, за свідченням «Повісті временних (минулих) літ», у чернігово-сіверських землях, особливо серед простого люду. Цілком природно, що язичницькі елементи активно відгукнулися і в «Слові», оскільки воно чітко відбиває народні погляди і світовідчуття. А відтак густо насичений язичництвом твір не міг бути написаний, тим більше виконаний при великокнязівському дворі в Києві, який ретельно опікався вищими представниками православного-християнської церкви. Він цілком «вписується» в культурно-побутову обстановку саме Чернігово-Сіверщини, де навіть представники княжого роду не цуралися язичницьких вірувань предків, про що, зокрібно, свідчить плач Ярославни, який дуже нагадує стародавні заклинання. В цьому регіоні язичництво своєрідно переплелася з християнством, утворивши яскраво виявлене двоєвір'я. Воно активно впливало на художню культуру древньої Чернігово-Сіверщини,

надаючи їй своєрідного характеру, «нового, відмінного від Києва, стильового напрямку», що стосується і «Слова о полку Ігоревім»⁸.

Сказане вище переконує в тому, що повість-поема про похід Ігоря на половців з'явилася на Чернігово-Сіверщині під пером полум'яного патріота Київської Русі і вірного сина свого рідного краю, який, віртуозно володіючи словом, орієнтувався головним чином на народні витоки, що засвідчує глибоку народність його переконань і прагнень. І все ж, якщо особа автора «Слова» як громадянина-патріота і геніального світського письменника загалом з'ясована, то спірним все ще залишається його соціальне становище, висвітлення чого може пройти додаткове світло і на його географічну приналежність.

Поширена думка про те, що автор «Слова о полку Ігоревім» належав нібито до боярства (прибічниками цього виступають В. Фьодоров, Б. Рибаків та ін.), навряд чи відповідає дійсності. Якби він справді належав до феодальної верхівки, був, скажімо, тисяцьким, то не виступав би так сміливо проти багатьох князів, не міг би, будучи васалом, займати таку підкреслено незалежну позицію, на що неодноразово звертали увагу дослідники, зокрема Д. Лихачов. Він справедливо відзначив, що автор «Слова» за своїми поглядами і переконаннями був людиною незвичайною, «займав свою незалежну від керівної верхівки феодального суспільства патріотичну позицію»⁹.

Незалежна позиція автора «Слова» щодо князів була зумовлена, насамперед, його соціальним становищем. У такому становищі в феодальному суспільстві, у тому числі і в Київській Русі, нерідко знаходились наставники, порадики, вчителі (в широкому розумінні цього слова) можновладців. Саме вони часто були соціально упослідженими, про що свідчить, наприклад, «моління» Даниїла Заточника (написане пізніше від «Слова» років на сорок). Вільні від інтересів «майнового цензу», ці наставники часто почували себе незалежними, внутрішньо гордими від усвідомлення своєї духовної зверхності над «сильними світу сього» (що яскраво виразив той же Даниїл Заточник — свого роду «різночинець», інтелегент-протестант прикінцевого періоду існування Київської Русі, попередником якого у «викривальному пафосі» був автор «Слова»). Становище наставника, учителя, радника давало можливість говорити навіть найвищим представникам феодальної верхівки відверту, нерідко гірку правду, що й робив автор «Слова». При цьому, звичайно, великого ризику не виникало, оскільки за віковою традицією ставлення навіть можновладного вихованця до наставника-учителя було, як правило, поважаючо-вдячним. У гіршому ж випадку загрожувала втрата «посади», перехід до іншого владки чи постриження у монахи.

Отже, автором «Слова о полку Ігоревім» найімовірніше був наставник, учитель і радник Ігоря Новгород-Сіверського, прив'язаний до нього широю любов'ю, очевидно, ще з того часу, як Ігор виховувався у сім'ї батька — чернігівського князя Святослава Ольговича (Олеговича). Зі змісту «Слова» видно, що автор цього твору — досвідчена і винятково обдарована особа, геніальний поет і ерудований історик, а також мудрий воїн. Саме такий і міг виступати в ролі наставника княжича, майбутнього новгород-сіверського князя Ігоря (а можливо, і його меншого брата Всеволода, а потім і старшого сина Ігоря — Володимира; адже саме їх автор згадує в кінцівці-похвалі «Слова»). Водночас він міг бути і літописцем (на таку думку настановлюють його глибокі історичні знання), а також поетом чи поетом-співцем, спочатку, мабуть, при Святославі Ольговичу в Чернігові, а потім при своєму вихованці — Ігорю Святославичу в Новгороді-Сіверському. Цілком правдоподібно, що якраз він вів записи у Чернігівсько-Сіверському літописі, який, не збе-

рігшись до нашого часу, ввійшов до складу Київського літописного зводу 1200 р. (і разом з ним потрапив до Іпатіївського літописного збірника).

Досліджуючи склад Київського літописного зводу, Д. Лихачов зробив висновок про те, що в ньому важливе місце займав «родовий літописець (літопис: — П. О.) Ігоря Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім»¹⁰. Цей «літописець... включив у себе, як складову частину, літописець брата Ігоря — Святослава Ольговича і літописець брата Ігоря — Олега Святославича» та деякі інші літописи й матеріали.¹¹ Він був основою чернігово-сіверського літописання кінця XII ст. і одною з найважливіших частин Київського літописного зводу¹².

Літопис Ігоря Святославича цінний насамперед тим, що фіксує ідею необхідності єднання руських земель, а це проливає «деяке світло на обставини створення «Слова о полку Ігоревім»¹³. Д. Лихачов відзначив близькість деяких характеристик і описів «Слова» до відповідних місць «літописця» Ігоря Святославовича¹⁴. Ще раніше дослідники зауважили, що в Київському літописному зводі, який ввібрав у себе Чернігово-Сіверський «літописець» Ігоря Святославовича, чимало місць за стилем і манерою викладу збігається з аналогічними місцями «Слова», перш за все, в описі походів¹⁵, що запримітив також Б. Рибаків¹⁶. Він же підтвердив думку про те, що в Київському літописному зводі помітно ідеалізується Ігор Новгород-Сіверський; похвали на його адресу нерідко викликають у пам'яті відповідні місця «Слова»¹⁷. Окремо слід відзначити близькість «Слова» до розширеного оповідання про похід Ігоря на половців (занесено до Київського літописного зводу знову ж таки з Чернігово-Сіверського «літописця»), про що вже неодноразово говорилося в спеціальній літературі¹⁸. Ці промовисті факти стверджують, що автором чи, принаймні, співавтором Чернігово-Сіверського літопису, перш за все «літописця» Ігоря Святославовича, і автором «Слова» є одна й та ж особа.

З викладеного випливає, що творцем «Слова о полку Ігоревім» був порадник, літописець і співець (чи поет-співець) Ігоря. Як людина неімуша, неналежна до феодалної верхівки (хоча й близька до неї за своїм становищем), яка не прагнула до особистих вигод і наживи, він не дорожив ставленням до нього князів, сміливо картав їх за своєкорисні цілі та інтереси, особливо різко дорікав Ігорю — своєму хороброму і відчайдушному, але часом безрозсудливому і непередбачливому улюбленцю-вихованцю — за непродуманий сепаратний похід проти половців, який і описав у «Слові». Він був не лише очевидцем, а найвірогідніше, й учасником зарубіжної події, про що небезпідставно твердять багато дослідників, починаючи від А. Майкова і кінчаючи ініціаторами сумських «Слово»-знавчих конференцій. Саме його соціальним становищем і непорушними патріотичними переконаннями пояснюється незвичайна сміливість авторської позиції і глибока народність «Слова».

Отже, з певністю можна констатувати, що творець «Слова о полку Ігоревім» був сіверянином і дуже можливо під час написання своєї повісті-поєми в літньо-осінній період 1185 року¹⁹ знаходився при князеві Ігорю Святославовичу в Новгороді-Сіверському. Таким чином, Чернігово-Сіверщина є материнською землею цієї прославленої, унікальної пам'ятки нашої давнини.

Джерела та література:

¹ Ігорь, князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля // Современник. — 1854. — № 2. — Библиография. — С. 58.

- 2 Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве». — Сумы, 1983. — С. 10—11.
- 3 Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. — Т. 25. — 1948. — С. 87, 88.
- 4 Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л., 1946. — С. 196.
- 5 Игорь, князь Северский... — С. 64.
- 6 Котков С. И. Лексические элементы «Слова о полку Игореве», связанные с Новгород-Северской землей // Русская речь. — 1875. — № 5. — С. 13—24.
- 7 Там же. — С. 18.
- 8 Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве». — С. 35.
- 9 Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». — М.; Л., 1955. — С. 144.
- 10 Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 182.
- 11 Там же. — С. 183—189.
- 12 Марченко М. Г. Українська історіографія. — К., 1959. — С. 21.
- 13 Лихачев Д. С. Русские летописи... — С. 184.
- 14 Там же. — С. 182—184, 194, 195.
- 15 История русской литературы. — Т. I. — М.; Л., 1941. — С. 314.
- 16 Рыбаков Б. Кто же автор «Слова о полку Игореве»? // Наука и жизнь. — 1972. — № 10. — С. 57.
- 17 Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 172, 193—194, 216, 248 та ін.
- 18 Охрименко П. П. Проблемы хронологии, авторства и реставрации текста «Слова о полку Игореве». — Сумы, 1975. — С. 14.
- 19 Там же. — С. 5—10.

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ПІР (НАРИС ДРУГИЙ)

«...На площаді напротив кафедрального собора время от времени проваливалась земля... Такой же обвал повторился недавно... Результатом раскопок было открытие обложенного кирпичом помещения с заваленными галереями в разных направлениях...»

(«Черниговские губернские ведомости». — 1889 г.).

Людина шукала собі притулок не лише в наземних будівлях, а й там, де дозволяла матінка-Природа у створених нею чи в спеціально-споруджених — викопаних підземних приміщеннях — ПЕЧЕРАХ.

Різними шляхами приходили прашури до печер, різним потребам вони слугували, ці інколи багатокілометрові, складні багатоярусні підземні житлові, господарчі й громадсько-релігійні різної форми і різні за розмірами, архітектурно-конструктивними й художніми особливостями приміщення і галереї.

Печерні храми Єгипту та ближнього Сходу, печери Італії й Франції, Іспанії та Англії, Африки й буддійські печерні храми Аджанти в Індії...катакомби Одеси й печери Тернопільщини, підземні гроти Уралу й циклопічних масштабів палаци Нового Афону, печерні ансамблі Східної Грузії, Вірменії, Криму, печерні лабіринти Києва, Чернігова, печери й підземелля Новгород-Сіверського, Любеча, Седнева, Прилук, Ладана...

ПЕЧЕРИ (від грецького «спелеон») — порожнини у верхніх шарах земної кори. Таємничий, загадковий і привабливий світ природних і штучних, створених людиною, підземель...

Та коли природні печери — явище еволюції, життя Землі протягом тисячоліть, її старіння та катастроф і постійного оновлення земних надр без участі людини, її нерозумного самовпевненого втручання у природні процеси, то штучні печери — справа рук людських, справа розуму, знань та фантазії й величі духу людського.

Ці підземні лабіринти галерей і приміщень-жител, храмів, сховищ — напівзабутих і полишених часто-густо руйнівній дії вітрів, дощів і часові, є не лише своєрідними і досить цікавими пам'ятками історії, архітектури, інколи й мистецтва, а й джерелами збагачення духовного світу людини, які заслуговують більшої уваги і мусять охоронятися державою та кожним з нас.

Сховані в надрах Землі, ці пам'ятки земляної архітектури й історії протягом довгого часу майже не цікавили дослідників, навіть незважаючи на те, що печери, які є оригінальними зразками архітектурно-будівельної діяльності, також зберегли в багатьох випадках унікальні композиції і фрагменти настінних розписів, різьблених рельєфів, числені різьблені написи-графіті, як документи письменності і освіченості людини.

Іх можна бачити і в підземних храмах, і в підземних потернах оборонного призначення, в приміщеннях для господарських потреб та келіях-житлах, в складних розгалуженнях коридорів-галерей. Були печери і місцями поховань, своєрідними підземними некрополями, меморіалами.

Чому ж і досі такі уривчасті і куці знання в цій галузі?

Чим викликана така неувага фахівців-дослідників, істориків архітектури до цієї категорії архітектурно-історичних пам'яток?

Чи не тими небезпеками і труднощами, котрі на кожному кроці підстерігають дослідника, котрий намілюється спуститися під землю у незвідані підземні лабіринти? І чи не тому донедавна так мало було вчених-сміливців, які б заглибилися в цей дивовижний загадковий світ підземної архітектури, таїн буття?

І все ж, такі сміливіці знаходились. І саме завдяки їх розвідкам і дослідженням сьогодні ми вже знаємо, що штучні, споруджені людиною печери є не лише в згаданих країнах та інших історичних місцях України, а й у багатьох раніше не згаданих містах і поселеннях Північного Лівобережжя України — Чернігівщини, зокрема в Ічнянському, Коропському, Прилуцькому, Талалаївському районах... Не виключено їх існування в старовинних Батурині, Острі...

Прикро, що й досі такі уривчасті свідчення про чернігівські печери. А як необхідно знати ці пам'ятки якомога повніше. Адже вони — надбання доби Київської Русі, доби боротьби українського народу проти чужоземних зайд, і з ними пов'язано життя наших попередників у ХІХ — на початку ХХ сторіч.

Ось чому в наш час виявлення, вивчення, дослідження і забезпечення надійних умов дальшого збереження печер, створених людиною, і їх реставрація набули значення не лише одного із актуальних питань архітектурно-історичної науки, а й важливої сфери реставраційної практики.

В останні десятиріччя ці питання привертають до себе увагу дослідників різного фаху — архітекторів, істориків-археологів, спелеологів, мистецтвознавців, геологів і гідрогеологів, інженерів, медиків і краєзнавців-аматорів, шанувальників пам'яток, від школярів до людей похилого віку.

Величезну допомогу надали нам ентузіасти — дослідники печер і ті друковані твори про печери, у яких були зроблені перші спроби систематизувати виявлені і відомі дані про печери, зокрема Києва.

Серед цих публікацій невеличка книжка П. П. Толочка «Таємниці київських підземель» (1971), — фоторозповідь М. З. Петренка «Печерні лабіринти» (1974) про печери на території Києво-Печерської Лаври та інші.

У цьому нарисі ми хочемо ознайомити читача з чернігівськими печерами та старовинними підземеллями за матеріалами архівних пошуків та натурних наших розвідок і архітектурно-археологічних досліджень, виконаних нами разом і за участю членів археологічної та архітектурно-містобудівельної секцій Чернігівської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, починаючи з 1967 року.

Це — перша спроба узагальнити отримані завдяки майже 25-річним роботам дані про чернігівські печери і розповісти про з'ясоване, відкрите, знайдене.

Ми не претендуємо на всебічне висвітлення історії створення печер і їх життя в часі. Ще й досі багато чого лишається поза нашими можливостями.

Але зібрані й опрацьовані матеріали, документи, більшість з яких друкується тут уперше, дають можливість вам, шановний читачу, піти самому «пройти», «проповзти» услід за нами вивченими лабіринтами чернігівських підземель та ознайомитися з розміщенням печерних

споруд і їх архітектурою, з призначенням їх, з технікою і засобами їх спорудження, із найцікавішими знахідками та легендами і переказами про них, що й досі живуть...

Коли мовчать літописи та історичні джерела, тоді народжуються легенди та перекази поетичні...

Від роду до роду передаються бувальщини, а то й вигадки про чернігівські печери, інколи захоплюючи й романтичні. Вони переплітаються і доповнюють одна одну, надаючи цим творінням людського духу незбагненної загадковості.

Один із переказів свідчить, ніби підземелля і печери чернігівського Валу (дитинця-фортеці XI — XVIII сторіч і, зокрема Спаського собору — храму-музею XI сторіччя) пов'язані підземними галереями з печерами під Єлецьким монастирем XI — XVIII сторіч та з Антонієвими печерами в найвищих пагорбах Болдиних гір. І досі ще дехто вірить у легенду про підземний хід з Чернігова до Києва. І ця легенда передається дітям, онукам: перевірте, якщо можете...

Овіяні романтичною легендою і підземелля, які начебто існують під пам'яткою архітектури XVII сторіччя — будинком Якова Лизогуба на чернігівському Валу (дитинці-фортеці), де нібито гетьман І. С. Мазепа таємно від усіх закопав багато діжок із золотом та іншими коштовностями десь на початку XVIII сторіччя...

Де ж істина про чернігівські печери?

Спробуємо підняти завісу таємничості над ними. І першими з них хай будуть найдавніші з відомих архітектурно-історичних пам'яток **АНТОНІЄВІ ПЕЧЕРИ**.

«В лето 6577 (1069).. Въ си же времена.. Антоній пришед къ Чернигову, възлюбѣ Болдины горы, ископав печеру, ту ся всели.» (ПЗРЛ. т. 1, с. 83).

Так оповідає літопис про заснування в глибині одного із пагорбів Болдиних гір і досі ще не до кінця вивчених лабіринтів Антонієвих печер.

У 1068 році повсталі проти князя Ізяслава кияни примусили його «бежати» з Києва, і він втік «в ляхи» до свого брата Болеслава. Кияни ж посадили на князівський стіл полоцького князя Всеслава. І, як каже літопис, Антоній — один із засновників Києво-Печерської Лаври — «любяше Всеслава і прияше ему»¹⁷.

Така поведінка не була для Антонія випадковою, коли згадати, що в другій половині XI сторіччя після поділу християнства на дві гілки — західну (католицьку) і східну (православну) яскравішими стали дві протилежні тенденції в релігійній орієнтації (та й не лише в цьому) князів тієї доби.

З одного боку, бажання всіляко зберегти підтримку з боку Візантії, а з іншого, — намагання до розширення зв'язків з слов'янськими і не тільки слов'янськими країнами Заходу.

І коли Ізяслав орієнтувався в бік католицького Заходу і перш за все до Польщі, де князував його брат Болеслав, то полоцький князь Всеслав зберігав вірність Візантії як джерелу православ'я. І Антоній, відомий на той час місіонер християнства візантійського обряду, не міг не підтримувати свого «духовного брата» Всеслава, коли кияни вигнали Ізяслава.

Не можна відкидати думку, що Антоній благословив визволеного Всеслава, що й викликало гнів Ізяслава, коли навесні 1069 року (за

деякими списками літописів 1074 року) Ізяслав за допомогою Болеслава і польського війська, обдуривши киян, повернувся до Києва, а Всеслав утік, не захищаючи його, кинувши мешканців міста напризволяще.

І Антоній мусив рятуватися. До того ж була ще одна причина невдоволення Ізяслава Антонієм. Без згоди князя той постриг у ченці двох знатних бояр Варлаама та Єфрема.

Ось так Антоній опинився в Чернігові: правда, не без допомоги і на запрошення сина Ярослава Мудрого тодішнього чернігівського князя Святослава, відомого своєю енергією, мужністю і освіченістю. Місцеві краєзнавці й досі не втрачають надії відшукати легендарну бібліотечку Святослава, яка пов'язується з історією чернігівських печер.

Деякі автори (П. М. Добровольський та інші) дотримуються думки, що нібито Антоній «пришед Чернигову», спочатку викопав собі печеру в невідомому схилі того пагорба Болдиних гір, де існує й досі Єленький монастир над стародавнім подолом — так звані ближні Антонієві печери, а вже потім там, де і розміщений широко відомий зараз підземний лабіринт Антонієвих печер.

Так де ж шукати першу стежину, коли про заснування та подальшу долю Антонієвих печер серед краєзнавців і місцевих шанувальників старовини клубочаться різноманітні легенди, перекази й міркування. Вони неодноразово згадуються в літературі як минулих, так і теперішнього сторіч.

Ось, наприклад, одна з легенд, які блукають із книги до книги.

Коли в жовтні 1239 року татари під орудою Менгли Гирея захопили Чернігів і вбили ченців, які боронили Іллінську церкву і печери, їх тіла довгий час залишалися розкиданими поруч з печерами і в печерах. Потім ті, хто лишився живим, поховали загиблих у печерах, а згодом їх кістки були зібрані і перепоховані у дерев'яній труні, вміщеній у муровану гробницю. Але це сталося вже у XIX сторіччі, і цю гробницю сьогодні кожен може бачити в квадратній мурованій крипті — каплиці печер.

Цей та інші перекази, описи і легенди, пов'язані з Антонієвими печерами, люб'язний читач може знайти в архівних матеріалах Чернігівського архієрейського дому 1798, 1799 та інших років і в багатьох інших літературно-історичних джерелах XIX—початку XX сторіч.

На жаль, усе раніше написане в книгах, збірниках, журналах, газетах базувалося на уривчастих, неточних даних, на красивих легендах і теоретичних міркуваннях без достатніх спеціальних досліджень. А в період воєнничого атеїзму XX сторіччя найменша згадка про історію і життя, просвітницьку й іншу суспільно корисну діяльність ченців, монастирів була крамольною і вважалася проповіддю «церковного мракобісся».

А коли й дозволялося «височайше» писати, то лише в негативному, очорнителському дусі. Досить переглянути сторінки газет 60 — 70 років нашого сторіччя.

Це торкнулося й Антонієвих печер, які навіть у професійній архітектурно-історичній літературі майже не згадувалися. З чого ж починалися Антонієві печери?

Вже зараз після більше ніж чвертьвікових розвідок, розкопок та розчисток стародавніх галерей і приміщень, підземних храмів від пізніших нашарувань і завалів, на поставлене питання можна відповісти лише дуже обережно. Адже, окрім єдиної, зазначеної вище, літописної згадки в жодному з відомих нам найдавніших писемних джерел нема й слова про чернігівські печери. Ніби їх і не було зовсім!

Чернігівські ж літописи, згадувані деякими істориками, не збереглися, а розповідь О. Ф. Шафонського в його «Черниговского наместни-

чества топографическом описании» 1786 року, присвячена печерам, хибуючи односторонньою і сумнівними твердженнями. До того ж архітектурно-археологічні дослідження печер ще далеко не закінчені...

Відомо, що недовго був Антоній у Чернігові — усього близько трьох років. 1072 року він повернувся до Києва, де й помер наступного року.

І нам належить уявити собі ті реальні можливості, що були в нього для здійснення задуму, який приписується Антонію деякими краєзнавцями, — покласти на Болдиних горах початок центру християнського православ'я на місці, де за переказами був язичницький храм Перуна.

Гадаємо, що за час перебування в Чернігові Антонію не вдалося здійснити всього задуманого. Але зроблено було не так вже й мало.

Місце для своєї печери Антоній вибрав за дві версти на південний захід від тодішнього міста на південному схилі одного з найвищих пагорбів Болдиних гір поруч з зарослим дубовим гаєм глибоким яром, куди важко було добутися навіть наприкінці минулого сторіччя і де панувала краса неушкодженої людиною дикої природи...

І ми впевнені, що Антоній, як досвідчений на той час будівничий підземних комплексів (недаремно ж він був одним із засновників і будівничих печерного монастиря в Києві, а перед тим печер у Любечі), розпочав спорудження-копання печери в схилі гори з таким розрахунком, щоб вранішнє сонце як можна глибше своїми променями освітлювало підземелля. Згадаємо, як це робили будівничі всесвітньовідомого комплексу Абу-Симбел в Єгипті!

Антоній також дуже вмів, талановито використав і природні умови — міцність ґрунту. Таким ґрунтом тут є багатометровий шар середньої щільності брунатного тону суглинку антропогенного (четвертичного) мореного походження з вкрапленнями невеликих валунів-гнейсів. Не виключено, що перед початком спорудження печер Антоній дуже ретельно вивчив ґрунт схилів Болдиних гір і вибрав найліпшу місцину, де згодом поруч із входом до печери був споруджений мурований храм Іллі.

А оскільки Антонія запросив до Чернігова князь Святослав, який дуже шанував тоді вже широко відомого ченця, можна вважати, що на початку Антонію в його важкій праці по спорудженню печерного монастиря допомагали князівські дружини і прочани — шанувальники та ченці заснованого Антонієм монастиря, названого пізніше Іллінським за іменням храму Іллі.

Перший період діяльності печерного монастиря на підґрунті Антонієвих печер від 1069 до 1239 років за майже 170 років та наступний період у 409 років після руйнування і пограбування Чернігова військом хана Менгу практично невідомі за браком тогочасних писемних джерел і в першу чергу чернігівського літопису, який зник невідомо коли і куди.

Безумовно, можна звернутись до побіжних джерел, до аналогів Антонієвих печер. Та це не той шлях, який вивів би нас до усвідомлення нашої пам'ятки. На жаль, нічим не можуть нам зарадити у вивченні історії підземного лабіринту печер монастиря, який за віки існування змінив кілька назв, літописні свідчення про інші міста домонгольської доби, де зустрічаються уривчасті дані про Чернігів.

Спочатку монастир звався Богородичним, потім Болдинським за місцем розміщення, а потім Іллінським, який наприкінці XVII сторіччя увійшов до складу Троїцько-Іллінського об'єднаного монастиря — одного з найкращих барокових архітектурно-художніх ансамблів України.

У цих умовах найбільш реальним і таким, що може дати позитивні результати, методом отримання інформації про печерний монастир,

заснований Антонієм, у перший період його існування, є зіставлення нашої пам'ятки з майже одночасним печерним комплексом у столиці Русі Києві, одним із авторів якого теж був Антоній, як і його однодумець і співавтор Феодосій, названий Печерським.

І, природно, таким методом також могли бути безпосередні власні архітектурно-археологічні дослідження лабіринтів Антонієвих печер.

На користь порівняльного аналізу чернігівських та київських печер говорять такі факти:

по-перше, обидва печерні монастирі засновано майже одночасно—у XI сторіччі;

по-друге, засновником київського та чернігівського печерних монастирів була одна й та ж людина (повторимо — в Києві у співавторстві з Феодосієм Печерським);

по-третє, призначення київського й чернігівського печерних комплексів, як і згодом створених на їх підвалинах наземних монастирів, було однаковим—зміцнити позиції нового на той час в Київській Русі християнського віровчення на протигагу язичницьким народним віруванням, які ще довго давалися взнаки;

четвертим фактом є те, що ті й ті печери, за свідченням писемних джерел, сприяли зціленню фізичних і психічних хвороб, хоч останнє й піддається сумнівам.

Доречність і логічність використання нами порівняльного розкриття історії та архітектурно-планувальних особливостей печер базується на тому, що давньоруські писемні джерела, наприклад, Іпатіївський літопис, Печерський патерик та інші досить детально висвітлюють історію та життя Києво-Печерського монастиря.

У топографічному відношенні ми також спостерігаємо подібність розміщення чернігівських та київських печерних монастирів. Вони розташовані приблизно на однаковій відстані від історичних центрів князівських дитинців Чернігова й Києва. Обидва монастирі розміщені в схилах корінного правого берега рік — київський печерний монастир над Дніпром, а чернігівський — над Десною, яка є головною притокою Дніпра. І, нарешті, обидва печерних, а згодом і наземних головних монастирів в цих містах—центрах Правобережжя та Лівобережжя Київської Русі-України, були засновані й розвинуті серед глибоких таємничих яруг-каньйонів, серед мальовничих природних ландшафтів, які цілюще впливали й впливають на людську душу.

Аналогію ми бачимо і в тому, що першими наземними спорудами печерних монастирів, пов'язаних з іменем Антонія в Києві й Чернігові, були одноглаві муровані храми, в Києві — Успенська церква, споруджена в 1073—1089 роках, в час написання житія Антонія, а в Чернігові — Іллінська церква, споруджена за деякими припущеннями за князя Святослава — свого роду духовного брата і покровителя Антонія.

Ось тільки вивчення вченими-істориками архітектури і реставраторами характеру архітектури та техніки будівництва і використаних матеріалів спростовує це припущення і дає підстави твердити, що Іллінська церква була споруджена не раніше початку чи першої половини XII сторіччя.

Прикро, що в літописах нема свідчень про час заснування і будівництва Іллінської церкви, яка унікальна вже тим, що це єдиний безстовпний храм доби Київської Русі, збережений в головних своїх рисах, хоч і під пізнішими нашаруваннями, на Лівобережжі України.

Зближує підземні ансамблі печер Києва й Чернігова також наявність в них підземних печерних храмів.

Можна посилатися й на інші паралелі в історії творення та існування обох печерних лабіринтів, які й будуть згадані в нашій розповіді.

Після спустошливої навали 1239 року в Чернігові й на усій Чернігово-Сіверщині надовго завмерло життя. Печери Антонія, де цілком вірогідно були забиті ченці, на певний час виявилися залишеними на поталу стихії й дикого звіра і, ймовірно, не використовувалися людьми в первинному обсязі десь до XVI — XVII сторіч.

Свідченням цього є віднайдення нашими дослідниками в тих місцях печер, де не було перебудов XVI—XVIII сторіч, слідів перебування диких звірів.

І неважко уявити собі, як кинуті людьми на початку XIII сторіччя печери занепадали, заливалися дощовими і весняними водами, що ущільнювали ґрунт в місцях обвалів, а на горі усе густішим ставав дубовий ліс...

Першими свідченнями того, що Антоніїв підземний монастир — Іллінський монастир з церквою, почали оживати і діяти, є відомі документи 1649 року, коли після вигнання з Чернігова польського війська за наказом полковника чернігівського козацького полку Степана (Стефана) Пободайла (Подобайла — за окремими джерелами) й на його кошти була відбудована з частковою реконструкцією Іллінська церква, яка набула вигляду трибального барокового храму.

Наступну згадку про Антонієві печери ми зустрічаємо в розповіді про навалу на чернігівську землю кримчаків 1662 року, коли нападники пограбували і спалили околиці міста. Тоді й постраждав Іллінський монастир, але нібито ченці сховалися в печерах і татари їх не знайшли.

Свій порятунок ченці пов'язали із заступництвом ікони Іллінської Божої Матері, у яку вірили, наче в оберіг, і слава про яку після цього випадку була розголошена людьми далеко-далеко. З тієї доби ця ікона набула значення чудотворної.

Достеменно невідомо, чи було насправді «чудо», але в усякому разі послідовники Антонія не стали здобиччю непроханих «гостей». Це дає підстави гадати, що ченці сховалися в таких потаємних лабіринтах і закар'єлках печер, куди чужинці не змогли дістатися.

І хто знає, чи не є цей, згадуваний у літературі, факт легендарної історії про чудодійні властивості ікони Іллінської Божої Матері одним із тих, які пов'язують з нею й інші цілющі властивості, що здавались раніше невірогідними, чаклунськими і які зараз стають зрозумілими і можливими, науково обґрунтованими.

Та не лише ікона Іллінської Божої Матері, а й, власне, печери усе більшої популярності набували і все більшу кількість одночасно з чудодійною іконою шанувальників та прочан до себе притягували своїми цілющими, лікувальними властивостями, про які слава розпросторювалася по всій окрузі.

Хоч і примітивні, але не позбавлені інтересу описи лікування у XVIII сторіччі в Антонієвих печерах людей з нервово-психічними захворюваннями. Хвору людину прив'язували до стовпа у віддаленій частині печер, де той «пацієнт» лишався кілька днів у повній темряві і тиші.

Після такого лікування нібито поліпшувався стан здоров'я.

Випадки одужання хворих (хоч і не завжди, бо не всім був корисний такий спосіб лікування) широко рекламувалися, а способи швидкоперехоплювалися «народними цілителями». Це сприяло зростанню кількості віруючих, які мріяли поліпшити своє здоров'я. З усіх кінців Слов'янщини йшли і їхали до Чернігова люди...

Між іншим, з точки зору сучасної медичної науки спосіб лікування нервово-психічних захворювань не є чимось незвичайним. І в наш час лікування окремих форм нервових захворювань використовується в печерах Угорщини, Чехії, Словаччини, Німеччини й інших країн Європи. Вчені пов'язують це з цілющим впливом на психіку людини абсолютної тиші, темряви та підземного мікроклімату зі стабільною вологістю, чистотою, температурою повітря й атмосферного тиску.

Природно, що такі умови в Антонієвих печерах існували до значних перебудов, коли багато з приміщень печер і частини галерей були облицьовані глиняною цеглою з тинькуванням та побілкою, внаслідок чого порушилася та частково зруйнувалася первинна система вентиляції і регулювання руху повітря.

У печерах з'явилася надмірна вологість, в облицьованих цеглою приміщеннях підземних церков значно знизилася температура і у найближчих до входу у печери церквах Антонія та Феодосія, перебудованих у XVII — XVIII сторіччях, вимушені були лаштувати печі. Облицьовані білими кахлями, усі п'ять печей з'єдналися у підпіллі керамічними трубами-димарями, які були виведені через давню галерею до витяжної шахти-димаря на пагорбі над печерами.

Досліджуючи підлоги згаданих підземних церков, нам вдалося віднайти цю систему труб між печами, і, гадаємо, що її можна відновити.

Під час переробок, реконструкцій, спроб зміцнити таким способом печери у XVII — XVIII та XIX сторіччях частина підземних галерей була перерізана новими муrowаними приміщеннями, за межами яких і під якими первинні галереї-коридори щільно забилися суглинком, серед якого зустрічаються фрагменти гончарної кераміки різного часу, фрагменти плінф XII ст.

Муруваннями північно-східного кута вітара церкви Феодосія повністю виявився ізольованим найнижчий ярус печер, вхід до якого з південного схилу гори також був щільно закритий — засипаний ґрунтом і донедавна лишався невідомим.

Тоді ж (1798 р.) печерний храм Похвали Богородиці, іменем якої одночас називався монастир з Антонієвими печерами, після значного розширення, реконструкції і перейменування на церкву Феодосія Тотемського, став головним і найбільшим підземним храмом і печери набули того вигляду, який і зберігався з незначними змінами до 80-х років нинішнього сторіччя.

1918 року Троїцько-Іллїнський монастир з Антонієвими печерами був закритий, майно конфісковане і частково передане до місцевого музею, але більшість його зникла. Закриті тоді ж печери використовувалися для господарчих потреб, а під час минулої війни восени 1941 та 1943 років в печерах ховалися від фашистських бомбардувальників мешканці прилеглих до Болдиних гір вулиць.

1942 року віруючі відновили монастир, який діяв до 1962 року, коли за рішеннями Чернігівського облвиконкому та міськвиконкому одночасно зі Спаським собором на території дитинця-Валу його було закрито, а 1967 року Постановою № 125 Ради Міністрів України Троїцько-Іллїнський монастир разом із печерами Антонія та іншими найвизначнішими пам'ятками архітектури XI — XIX сторіч Чернігова було передано новоствореному Чернігівському архітектурно-історичному заповіднику.*

З тих пір за опрацюванням нами перспективним планом науково-дослідних робіт Антонієві печери разом з іншими пам'ятками, що увійшли до складу заповідника, стали важливим і невідкладним об'єктом

досліджень і одним із найпопулярніших об'єктів відвідувань численними гостями — прочанами й туристами, екскурсантами з усього світу.

І саме в період 1970 — 80-х років отримані ті нові цікаві й важливі факти з історії створення, життя та перебудов Антонієвих печер, які, мов промінь світла, почали розсіювати темряву невідомого.

Загадковість Антонієвих печер та інших підземних лабіринтів і підземель старовинного Чернігова завжди притягувала до себе чернігівців і особливо молодих цінителів романтики та шукачів скарбів..

Напівзавалені ґрунтом таємничі темні галереї, різної форми і розмірів приміщення — камери й храми, їх земляні, брунатно-охристого тону суглинисті, а також муровані, потемнілі від часу та кіптяви від смолоскипів, вогнищ, свічок і палених шматків паперу, стіни і склепіння, прикрашені якимись загадовими, казковими розписами і орнаментами, розцяцькованими всілякими написами, подекуди грубо й нахабно врізаними та непристойними — усе це не могло не захоплювати і не приваблювати туди — вглиб землі — сміливців.

І таких сміливців, які мріяли хоча б при світлі свічки, скіпки чи електричного ліхтарика зазирнути, шукаючи скарби, в той таємничий світ, не бракувало. Та окремі «сміливці» часто полишали після відвідин печер тільки нові пошкодження та нові «сліди» на стінах і склепіннях задля увічнення свого перебування. Вони поганили пам'ять і давню красу та погіршували технічний стан цих унікальних пам'яток підземної архітектури, історії й мистецтва.

Деякі з тих сміливців, згодом зрозумівши і збагнувши історико-архітектурну цінність печер та прилучившись до наших досліджень, стали ревними помічниками й охоронцями Пам'яті.

І хоч 1947 року й були виконані часткові обміри Антонієвих печер — мурованих храмів, але ми можемо з певністю стверджувати, що до 1967 року, коли був створений архітектурно-історичний заповідник і коли ми почали наші дослідження, цілеспрямованих наукових досліджень печер Чернігова не виконував ніхто.

Саме тоді ініціаторами цієї важливої і необхідної справи разом з нами була група ентузіастів — працівників Чернігівського виробничого об'єднання «Хімволокно», учнів старших класів, згуртованих у спелео-археологічну секцію міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Разом із автором наукова консультативна допомога була забезпечена дослідниками заповідника «Софійський музей» в Києві, інституту Археології НАН України, інститутів «УкрНДІГРІ», геолого-розвідувальних робіт.

17 жовтня 1968 року комісією, призначеною розпорядженням облвиконкому, було визнано необхідним скласти план і визначити положення печер, відновити вентиляцію церков і опрацювати проект відбудови та заходів щодо збереження підземного комплексу. А вже 10 липня 1969 року, обстеживши печерні галереї, ми визначили першочергові протиаварійні заходи, а згодом було виконано і аналіз чистоти повітря та визначено швидкість руху повітря і температуру. Вона становила в різних приміщеннях від 7° до 11° С.

20 грудня 1970 року свої висновки щодо стану печер і заходів по їх відновленню і збереженню та використанню зробили інженери-геодезисти «Чернігівнафтогазрозвідки» Погуляйло М. С. та Шамрай В. І., а, починаючи з 14 грудня 1971 року, після обстеження печер комісією тодішнього Держбуду з нашою участю й були розпочаті наші постійні дослідження.

Не шкодуючи часу і сил, у вільні від інших важливих робіт вихідні та дні свят і відпусток наша науково-дослідницька і пошукова група, до складу якої увійшли також молоді місцеві архітектори, систематично метр за метром вперто розчищала напівзасипані й завалені уламками ґрунтових та мурованих конструкцій печерні галереї й приміщення. Потім було почато вивчення печерних лабіринтів за допомогою компасу, рулетки, інших інструментів. Одночасно ми виконували попередні примітивні роботи.

На аркуші міліметрівки і ватману лягли перші лінії обмірів галерей, камер-приміщень різного розміру і форми, перші прориси знайдених написів-графіті, а до робочих щоденників ретельно заносилися записи про ширину, висоту і довжину, форму розвіданих і вивчених нами ділянок печер, особливо ретельно відмічали ми аварійні місця, описували знахідки. Серед них виявилось багато цікавих свідчень історії печер.

У темряві то тут, то там блискали в печерах яскраві вогні — то фотографі і ми з ними фіксували на плівку процес досліджень, цікаві моменти роботи і знахідки. А в архівах Чернігова, Києва, Санкт-Петербурга, Москви виявлялися і вивчалися документи.

Це дало змогу нам зробити багато цікавих відкриттів і уточнити напрямки, існування і стан раніше невідомих підземних лабіринтів, галерей, а також забезпечити на певний час збереження найдавніших ділянок печер, де існувала загроза обвалів.

Так, завдяки ентузіазму і енергії наших добровільних і безкорисливих помічників, помножених на наукову методику, яку ми вдосконалювали під час досліджень, вивчення і охорона пам'яток підземної архітектури Чернігова просунулися значно вперед.

Зокрема, це торкається й таїн Антонієвого печерного монастиря, хоч і не на всі ще питання вдалося отримати жадані відповіді.

То що ж нам відомо про Антонієві печери сьогодні?

Ми з'ясували, що Антонієві печери споруджені в одному з найвищих пагорбів Болдиних гір на південно-західній околиці сучасного міста між двома ярами на південь від сучасної вулиці Толстого, де колись, як це видно на одному з планів XVIII сторіччя, проходив «літній» шлях на Київ і на північ від вулиці Гліба Успенського та «зимової» дороги на Київ, яка проходила луками Лісковичі між Болдиними горами та «Святим гаєм» і повз виявлені дослідженнями старовинні урочища «Городок» та «Микулине» (Миколенка).

Багатовікове існування печер, міцність їх галерей, стін і склепінь приміщень часто викликають подив у відвідувачів. Це обумовлюється такими факторами.

Перший з них пояснюється природною цементацією стін та склепінь поверхневою водою, яка по капілярах суглинку, проходячи до порожнин печер, випаровується з відкладанням карбонатів на поверхні стін та склепінь галерей-коридорів і підземель.

Другий фактор — склепінчаста конструкція перекриття галерей та інших приміщень. Завдяки такому конструктивному рішенню, притаманному практично усім підземним лабіринтам, не лише чернігівських Болдиних гір, забезпечувалася протидія значному тиску верхніх шарів ґрунту, хоч горішній тиск все ж і давався взнаки у вигляді горизонтальних тріщин та вивалів у нижній зоні галерей і окремих камер.

Третім фактором, вже внесеним пізніше, який протидіяв так званому горішньому тиску і руйнуванню печер, було облицювання міцною цеглою на добрій якості вапняному розчині приміщень підземних церков та окремих ділянок галерей у XVII — XVIII сторіччях.

Але підкреслимо ще раз, що найбільше значення для збереження Антонієвих печер мала саме природна цементация стін і склепінь карбонатами. А цей процес здатен продовжуватись і надалі за однієї важливої умови — вільної циркуляції в печерах свіжого повітря.

Ось тут ми й надібуємо одну з нерозгаданих і досі загадок цієї унікальної пам'ятки — як вентилювалися Антонієві печери в початковий період їх існування, як була задумана Антонієм вентиляція і як вона була здійснена ним та його помічниками і послідовниками?

Є припущення і різні думки, а потрібна точна, науково обґрунтована відповідь. Ми на шляху до цієї відповіді. Але все ж — лише на шляху...

Давайте поки що спробуємо розібратися, з чого ж складається той підземний комплекс, який носить ім'я Антонія Печерського, одного із засновників печерного монастиря в Києві і шанованого учня Афонської школи?

У сучасному вигляді після чвертьвікових з нашою участю досліджень Антонієві печери уявляються дещо іншими, ніж на початку їх обстеження, вивчення, коли ми умовно розділили їх на чотири яруси-поверхи, виходячи з того, що галереї та приміщення, в тому числі й храми в печерах нашаровуються один над одним чи поруч у вигляді східців від південного схилу пагорба вглиб північного боку Болдиної гори.

Взагалі, саме це є характерною архітектурно-планувальною особливістю чернігівських печер Антонія, які в наступні після Антонія сторіччя перетворилися на складний підземний лабіринт, де, окрім відомих до нас ділянок, вдалося відкрити залишки ще двох печерних галерей. До цих знахідок останніми роками додано й відкриття, зроблені В. Я. Руденко.

Складне плетиво підземних галерей і приміщень, храмів у плані й по вертикалі перетворило цю ділянку Болдиних гір на неповторний щільнікоподібний лабіринт й досі ще таємничих отворів, провалів, переходів, малих і досить великих за розмірами камер-приміщень, храмів, каплиць. А оскільки вони в багатьох місцях засипані ґрунтом, не все ще вдалося достатньо глибоко вивчити. Одні з них вже відкрили свої таїни, інші ще ховають, але розкриття їх попереду.

Ми встановили, що складний підземний архітектурно-планувальний комплекс Антонієвих печер має загальну довжину близько 400 метрів.

Ця довжина печер включає в себе як довжину виявлених і досліджених звивистих ходів-галерей, камер, келій, так і підземних, враховуючи їх сучасний стан, храмів.

Першою підземною церквою є церква Антонія — засновника печер. Вона збудована між схилом пагорба з печерами на схід від сучасного входу до них та північною стіною Іллінської церкви, де ще за будівництва Іллінської церкви був передбачений арковий дверний отвір для зв'язку храму Іллі з печерами.

Наші дослідження дають вагомі підстави твердити, що церква Антонія як меморіальна споруда була збудована на місці вхідної галереї з Іллінської церкви до печер не раніше другої половини XVII сторіччя. То був час, коли після звільнення чернігівської землі від поляків розгорнулося будівництво нових православних храмів і відродження давньоруських храмів та печерного монастиря.

Церква Антонія — невеликий за розмірами тридільний храм (притвор, трапеза-нава та вівтар) загальною довжиною 10,8 м і шириною близько 4-х метрів, перекритий коробовим, хрестовим склепінням. Сті-

ни й склепіння з червоної цегли на вапняному розчині вкриті вапняним тиньком і побілені, підлога з квадратних керамічних плиток. У вівтарі майже квадратної форми посередині мурований і тинькований престол, а в іконостасній стіні, яка відділяє наву від вівтаря, були металеві, прикрашені олійним розписом із зображенням в орнаментальному плетиві ікон, врата (зараз вони разом із вратами сусідньої церкви Феодосія експонуються в храмі-музеї «Іллінська церква — пам'ятка архітектури, історії та мистецтва XII — XIII сторіч».

Архітектурно-конструктивне рішення церкви Антонія притаманне бароковим традиціям української архітектури XVII — XVIII сторіч в спрощеному варіанті.

Довгий час загадковим був тупиковий коридорець зигзагоподібний, у плані з входами до нього з нави та з вівтаря, який закінчувався незрозумілою щільною засипкою суглинком, побіленим зверху. Ми відчували, що за цією засипкою щось має бути. Але що саме?

Коли ж ми спробували торкнутися цю засипку, вона легко піддалася нашим зусиллям, і, коли ґрунт був вибитий і винесений назовні, за засипкою спочатку ми побачили муровану стіну, а нижче по боках стін постави для дверей і ще нижче цегляні східці вниз... Куди?

